ЛЕКСИЧНІ ДУБЛЕТИ У «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ» 1924-33 рр.

Розвиток лексико-семантичної системи, смислове і формальне взаємопроникнення її елементів, неоднозначність способів вираження лексичного і граматичного значень спричиняють виникнення варіантних форм.

В українському мовознавстві науковці неодноразово розглядали питання варіантності (М. Жовтобрюх, С. Єрмоленко, І. Матвіяс, О. Тараненко, Т. Коць, Н. Дзюбишина-Мельник та ін.). Лінгвісти зосереджували увагу на варіантних формах у різні періоди функціонування літературної мови, зокрема другої половини XX століття. Варіантність у мовній системі розглядають як наслідок мовної еволюції, контакту літературної мови і діалектів, впливу різноманітних внутрішньомовних чинників.

Явище варіантності трактується «не лише як недосконалість мовної системи, яка підтримує прийняття мовних пошуків і забезпечує в майбутньому раціональніший спосіб вираження, а й як природний стан мови, як конкретно-історичне явище, одне з внутрішніх виявів літературної мови, наділене різноманітними культурно-історичними ознаками доби, що дозволяє використовувати варіантні форми як один із засобів стилістичного збагачення мови» (Коць Т. А. Функціонування лексичних варіан-

тів у засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х років) // Мовознавство. — 1997. — №6. — С. 57).

О. Селіванова характеризує варіантність мови як «явище видозміни якоїсь рівневої ознаки мовних одиниць, що приводить до існування їхніх паралельних форм і є виявом мовної надмірності чи економії, тенденцією розвитку мови, наслідком її функціонально-стилістичного й територіального розшарування. Варіантність мови є параметром самоорганізації суперсистеми мови, який сприяє унормуванню одного з варіантів (стабілізації), з одного боку, а з другого — уможливлює вивільнення знакових ресурсів, які згодом можуть отримати нове значення або поповнити різні сфери спілкування» (Селіванова О. Варіантність мови // Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 368-369). За словами Л. Граудіної, терміном «варіанти слів» позначають різновиди того самого слова, що характеризуються тотожною лексико-семантичною функцією і частковою різницею звукового складу неформальної частини слова (Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка: грамматика и варианты. — М., 1980. — С. 107). Враховуючи висловлене, констатуємо, що варіантність лексичних одиниць — це різні модифікації того самого слова, що різняться фонетичним складом чи формотворчими афіксами.

Мовознавці неоднаково підходять і до класифікації варіантів мовної системи. Як результат еволюції мови, зміни мовних смаків варіанти класифікують за часовою шкалою (зникає/з'являється), з погляду критеріїв норми (нормативні/ненормативні) і лише після цього — з соціального і стильового боку.

Найширшу класифікацію подає О. Тараненко. Дослідник виділяє 9 типів варіантів: 1) фонетичні варіанти, 2) акцентуаційні варіанти, 3) орфоепічні варіанти, 4) орфографічні варіанти, 5) морфологічні варіанти, 6) варіанти синтаксичного зв'язку, 7) словотвірні варіанти, 8) варіанти, що розрізняються порядком компонентів, 9) комбіновані варіанти, що розрізняються більш як однією з названих ознак.

На початку XXI ст. помічено особливу увагу науковців до вивчення функціонування варіантів у перші десятиліття XX ст., оскільки на цей час припадає усталення основних літературних норм сучасної української мови. У період 20-х — початку

30-х років XX ст. розширюються суспільні функції української мови, відбувається збагачення лексичного складу. Активні зміни в житті соціуму зумовлюють пошук нових форм для номінації предметів, явищ, процесів. Це й спричинило функціонування великої кількості варіантів на позначення тих самих предметів чи явищ у мові.

За нашими спостереженнями, у кодифікаційній практиці 20-30 рр. XX століття, зокрема в праці «Російсько-український словник» (1924-33 рр.) (РУС-24-33), широко представлено різні групи варіантів. Мовознавці називають цей словник найбільшим досягненням періоду 20-30 рр. XX століття, оскільки він містить значний за обсягом лексичний матеріал, основою для збирання якого стали попередні лексикографічні здобутки, українська художня література, мова газет та ін. Видання словника, головним редактором якого був А. Кримський, а пізніше долучився С. Єфремов, тривало десять років і залишилося незавершеним. Упродовж 1924-33 рр. перші три томи цієї лексикографічної праці з реєстром російських слів від літери «А» до «П» було опубліковано шістьма окремими випусками. Четвертий том («Р» — «Я»), хоч і був готовий до друку, проте так і не вийшов, оскільки через зміну мовної політики був знищений.

Серед дослідників існували різні погляди на РУС-24-33, але ніхто не заперечував того, що в історії розвитку української лексикографії зазначена академічна праця стала важливим етапом на шляху належного опрацювання лексичного складу мови. У словникові зібрано значний за обсягом, здебільшого документований лексичний матеріал з українських етнографічних, літературних, фольклорних джерел.

Однією з виразних рис цієї лексикографічної праці є варіантна реалізація лексико-семантичної системи того періоду. Встановлено, що найтиповішою є фонетична варіантність. Вона помітна насамперед у складі приголосних звуків, наприклад: *ярмул**к**а — ярмур**к**а*, *манір**н**о — маніж**н**о*, *кат**т**астер — кад**д**астер*, ***к**амаша — ґамаша*, ***к**амса — **х**амса*, ***к**инджал — ґинджал*, *клей**н**о — клей**м**о*, *куч**е**р — куд**е**р*, *ма**р**а — ма**н**а*, *паралі**ч** — паралі**к***, ***д**рач — **т**рач*, *поже**ж**а — пожега*, ***к**уцик — **м**уцик* та ін.

У групі голосних звуків варіантність спостерігається у словах *архангел — архангол*, *здих — здох*, *озюм — узюм*, *ми-*

*тець — м**е**тець*, *тузі**н**ь — тузи**н***, *жо**р**нівка — жа**р**нівка*, *кава**л**ір — кавале**р***, *кі**п**оть — ки**п**оть*, *кра**н**т — кре**н**т*, *красе**н**ь — красу**н**ь*, *ма**т**ель — ма**т**оль*, *одя**г** — оді**г***, *зупинка — за**п**инка*, *відбли**с**к — відбля**с**к* тощо.У поодиноких випадках збереглися варіантні форми із звукосполученнями *-ла-, -ло-*, які функціонували ще у старослов'янській мові: *зла**т**оглав — зло**т**оглав*.

У РУС-24-33 зафіксовано велику кількість акцентуаційних варіантів, які здебільшого виникають внаслідок широкого використання діалектних мовних ресурсів та іншомовних особливостей наголошування слів. Наприклад: *ава́рія*, *прозі́рча́стий*, *гру́бува́тий*, *вата́жо́к*, *єва́нге́лія*, *воло́да́р*, *на́кла́д*, *ва́пно́*, *і́мпо́рт*, *кази́но́*, *ка́мфо́ра*, *ка́пту́р*, *кладо́ви́ще*, *ко́пито́*, *кра́ді́ж*, *лексико́гра́ф*, *мага́зи́н*, *жи́тло́*, *о́бмі́р*, *са́па́*, *орна́ме́нт*, *таловина́*, *ба́тьківщи́на*, *че́рга́*, *по́ми́лка*, *пере́лі́т* та ін.

Граматичні варіанти слова (зокрема словотвірні) виникають за рахунок залучення різних формотворчих та словотворчих афіксів. Найпоширенішими у 20-30 роках XX століття є суфіксальні варіанти, які виражають словотвірне категоріальне значення особи, що є носієм дії чи ознаки. Ця група представлена суфіксами:

• *-ець-, -увач-* із варіантними відповідниками *-ник-*, *-щик-*, *-анин-*, *-льник-*, *-ак-*, *-ун-*, *-ач-*: *промов**ець** — промов**ник***, *пересе**лець** — пересель**ник** — пересел**янин***, *спів**ець** — спів**ак** — спів**ун***, *плав**ець** — плав**альник** — плав**ач***, *вин**увач** — обвин**ник** — вино**вщик***, п*ерепис**увач** — перепис**ник*** та ін.;

• *-ар-* (*-яр-*) із варіантними відповідниками *-ач-*, *-ник-*, *-льник-*, *-ак-*: *плуг**ар** — плуг**ач** — плуж**ник***, *пек**ар** — печі**льник***, *перекла**дар** — перекладал**ьник** — перекла**дач** — перекла**дник***, *тесл**яр** — тесля — тесл**як*** тощо;

• *-ник-/-ок-, -к-*: *відлюд**ник** — відлюд**ок** — відлюдь**ко***, *-ій-/-льник-*: *плет**ій** — плет**ільник***, *плющ**ій** — плющ**ільник*** та ін.

Активно поповнюється група іменників із суфіксами *-енн-*, *-анн-* на позначення абстрактної ознаки: *обвина — обвинува**ч**ення*, *чинш — очиншув**а**нн**я***, *віддаль — віддал**е**нн**я***, *відзвіл — відзвол**е**нн**я*** тощо.

Словотвірні варіанти прикметників утворені переважно за допомогою суфіксів:

• *-ов-/-н-*, *-ист-*, *-ан-* (*-ян-*), *-ин-*, *-ар-+-ськ-*: *дишль**ов**ий — дишель**н**ий*, *парад**ов**ий — парад**н**ий*, *оаз**ов**ий — оаз**н**ий*, *помад**ов**ий — помад**н**ий*, *хмар**ов**ий — хмар**н**ий — хмар**ин**ий*, *одноособ**ов**ий — одноособ**ист**ий*, *жнив**ов**ий — жнив**н**ий — жнив**'я-н**ий — жнив**арськ**ий* та ін.;

• *-н-/-ан-* (*-ян-*), *-ев-*, *-ува-+-льн-*: *заліз**н**ий — заліз**ян**ий*, *жовч**н**ий — жовч**ев**ий*, *виправд**н**ий — виправд**увальн**ий* тощо;

• з'являються також словотвірні прикметникові варіанти з суфіксами: *-іл-/-ен-*: *зубож**іл**ий — зубож**ен**ий*; *-ист-/-уват-*: *залоз**ист**ий — залоз**уват**ий*; *-іл-/-іл-+-ив-*: *зрозум**іл**ий — зрозум**іливий***; *-ськ-/-ів-+-ськ-*: *поштар**ськ**ий — поштар**івськ**ий*; *-ов-+-ч-/-ів-+-н-*: *підгот**овч**ий — підгот**івн**ий*; *-ач-* (*-яч-*)*/-ин-*: *осл**ячий** — осл**ин**ий* та ін.

Зафіксовано префіксальні прикметникові варіанти: ***що**місячний — **повсяк**місячний*, *з**г**убний — **по**г**у**бний*, варіанти дієприкметників: *з**а**кривавлений — **с**кривавлений — **по**кривавлений*, *роз**м'**яклий — **пере**м'**яклий*, *з**г**олоднілий — **ви**г**о**лоднілий* тощо.

Спостерігаються відмінності у варіантному функціонуванні іменників префіксального творення: *об**р**аза — **у**раза*, *за**г**айка — **у**гайка*, *від**л**юдько — **без**л**ю**дько*, *пере**х**рестя — роз**х**рестя*, *об**в**ивання — по**в**ивання*, *уз**г**раничанин — по**г**раничанин*, *під**м**ова — на**м**ова* та ін.

Префіксальні форми часто замінюються формами без префіксів: *пах — запах*, *побій — бій*, *звістка — вістка*, *покривда — кривда*, *покупець — купець* та ін.

Отже, вивчення реєстрів I, II, III томів «Російсько-українського словника» 1924-33 рр. засвідчує, що у зв'язку з природним розвитком мови виникає велика кількість варіантних реалізацій на позначення окремого поняття у мові. Проте надмірна варіантність у лексичній системі призводить до того, що мовні варіанти семантично розподібнюються або зникають як надлишкові форми. І якщо одна частина варіантів остаточно залишається у діалектах, то інша закріплюється в літературній мові на правах дублетних або синонімічних форм. З огляду на те, що українська літературна мова постійно розвивається, поповнюється новими варіантними засобами на позначення різних реалій життя, окреслена проблема не втрачає своєї актуальності й сьогодні.